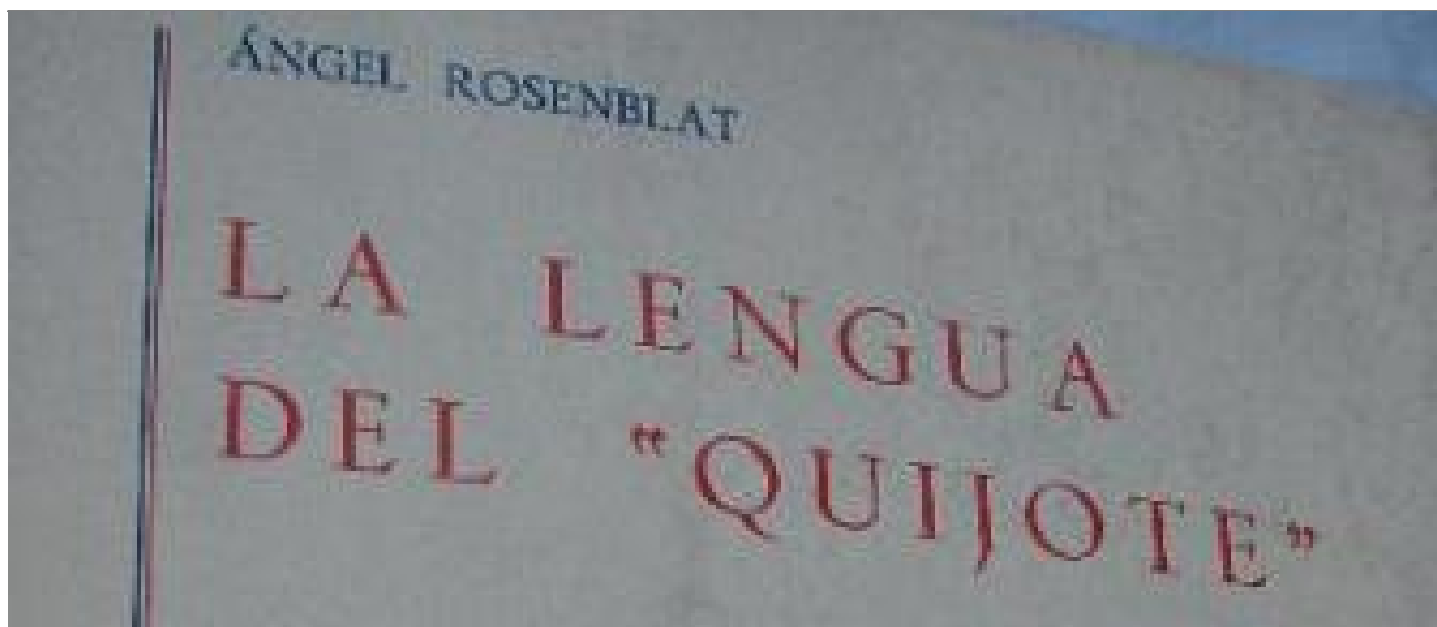

La influència de la llengua catalana a les obres de Cervantes: una explicació per algunes incorreccions i enigmes encara no aclarits del seu llenguatge

Autor: Pep Comajuncosa

Data de publicació: 18-09-2014

Va escriure Miguel de Cervantes en un castellà clàssic, pur i correcte? O, altrament, com han remarcat nombrosíssims estudiosos, no va dominar mai la llengua castellana i va cometre tota mena d'errors i incorreccions garrafals lèxics i sintàctics?

De sempre ha estranyat als estudiosos que el Quixot, un dels cims de la literatura universal, presenti el que a primera vista pot semblar una gran quantitat d'incorreccions de llenguatge. Ramon Menéndez Pidal, un dels màxims exponents de la crítica de la literatura castellana, no dubtà a afirmar que "hay evidentes descuidos, hay correcciones a medio hacer, hay desenfadados alardes de incongruencia y despropósito". Tot això era evident ja a final del segle XVII.

Al segle XVIII, els editors de l'obra s'estranyaven de la gran quantitat d'incorreccions que presentava, i així ho comentaven als seus pròlegs i, fins i tot, en corregien algunes. És el cas de Pellicer (1798-99), Clemencín (1833) o Hartzenbusch (1863 i 1874). Sempre ho feien des de l'admiració per l'obra, tot i mostrant la seva estranyesa que un geni creatiu de tanta envergadura fos acompanyat per unes formes i un llenguatge que els semblaven poc acurats. Ja a mitjan segle XX diversos estudiosos van posar d'evidència que alguns dels molts errors en realitat no ho eren, sinó que es tractava de coses atribuïbles al castellà de final del segle XVI, a jocs de paraules de l'autor, a recursos estilístics o, encara, al desig de plasmar en l'obra els diferents nivells de llenguatge, fins i tot el més popular i, en conseqüència, procliu als errors.

Rodríguez Marín fa al 1949 una edició on molts d'aquests errors són explicats o justificats, i la resta els atribueix a errades tipogràfiques que es permet la llicència de subsanar. Rosenblat, a l'estudi que es considera avui de referència, "La lengua del Quijote" (1971), dedica gairebé la meitat del llibre a l'anàlisi de "las incorrecciones del Quijote".

Argumenta amb intel·ligència que bastants dels errors pels quals Rodríguez Marín no havia trobat una explicació satisfactòria, de fet, la podien tenir, i, per tant, li retreu que introduís a la seva edició canvis que no li semblen justificats. Tot i així, el mateix Rosenblat observa i reconeix que, malgrat tot, un bon nombre d'incorreccions no tenen una explicació plausible i deixa obert l'interrogant, apel·lant al tòpic (en part cert) que els genis, per la mateixa raó de ser-ho, cometen o es poden permetre el luxe de cometre errors que a d'altres autors no se'ls permetrien. Sense oblidar que les tècniques d'impressió del segle XVII no eren precisament infal·libles.

Però encara avui hi ha una gran diversitat d'opinions a l'hora de jutjar el llenguatge de Cervantes. Antonio Alatorre, autor mexicà d'una història de la llengua castellana, citada entre les millors obres del gènere, no dubta a afirmar, després de manifestar la seva total admiració per l'obra i les idees de Cervantes, que “si en sus tiempos hubiera habido una Academia de la Lengua, los señores académicos no habrían tenido la menor dificultad en exponer a la vergüenza pública las múltiples incorrecciones del lenguaje cervantino: frases torpemente construídas, o construídas a la italiana, italianismos de lenguaje metidos a troche y moche, incongruencias, anacolutos, etc.”. És evident que des de Mèxic les construccions no castellanes de Cervantes poden semblar italianismes, però apropant el punt de mira, crec que es pot afinar força més. En qualsevol cas, és molt i molt important que un expert en història de la llengua castellana de reputació mundial mostri la seva opinió contundent que moltes de les construccions de Cervantes no són castellanes.

Un estat de la qüestió el trobem a l'article “La lengua del Quijote: rasgos generales”, de Juan Gutiérrez Cuadrado, que apareix al volum complementari de la darrera de les edicions del Quixot, dirigida per Francisco Rico (2005) i publicada per Galaxia Gutenberg. Afirmar que l'obra de referència és la de Rosenblat, però comenta que en alguns moments aquest és massa purista i que alguns dels errors que justifica poden ser considerats com a incorreccions atribuïbles als copistes i a les tècniques d'impressió deficients de principis del segle XVII, i no pas a l'actitud poc escrupolosa per part de Cervantes o a la manca de revisió (com s'havia repetit amb insistència al segle XIX).

De totes maneres, nosaltres ens hem concentrat en les incorreccions acceptades com a tals per Rosenblat i en aquelles que aconsegueix explicar forçant bastant l'argumentació. Tinguem present que són incorreccions que ja han passat per multitud de sedassos i que, per tant, els mateixos experts en la llengua castellana de final del segle XVI consideren com a tals.

Hem observat que en un nombre no menystenible dels casos, la influència del català en Cervantes pot ajudar a entendre'ls i donar-los una explicació racional que fins ara els experts no han trobat.

Es tracta, en la majoria dels casos, d'errors sistemàtics, que Cervantes comet de forma reiterada a diferents punts del Quixot, i també a la resta de la seva obra, raó per la qual no estarien justificats per la possibilitat d'errors tipogràfics. Per tant, deixem de banda les qüestions de vocabulari, que sovint ens poden cridar molt l'atenció, i que en alguns casos són atribuïbles a una major similitud entre el català actual i el castellà del segle XVI que a l'existent entre el castellà i el català actuals.

A més del llibre de Rosenblat, també hem utilitzat l'excel·lent aparell crític dels volums complementaris de les darreres edicions dirigides per Francisco Rico, al 1998 i al 2005, per a l'Editorial Crítica-Instituto Cervantes i Galaxia Gutenberg, respectivament. Aquest aparell crític permet de saber quins retocs (o al menys molts d'ells) s'han fet al llarg de la història fins arribar a les edicions actuals, respecte a la grafia inicial del Quijote, tal com apareix a les edicions de Madrid del 1605 i 1608, València 1605 i 1616, Lisboa 1605 i 1617, Brussel·les 1607, 1611, 1616 i 1617, Barcelona 1617, etc. (1). D'especial ajut ens ha servit l'edició de Brussel·les del 1607, que la majoria d'estudiosos coincideixen a considerar d'una gran qualitat.

Hem agrupat la nostra anàlisi en diferents epígrafs per fer-ne més fàcil la lectura.

1) La manca de la proposició “a” davant dels complements directes de persona

Rodríguez Marín constata que amb molta freqüència Cervantes no posa la “a” que ha d'aparèixer quan hi ha una frase amb un complement directe de persona. Rosenblat addueix que quan el complement directe és al principi de la frase era costum a l'època, sobretot en poesia, suprimir-la (un “nominativo anacoluto”). A l'època de Cervantes aquest fet es donà també a la prosa. Rosenblat s'estranya, però, que l'absència de la “a” es doni també sovint en casos en què el complement directe apareix immediatament després del verb, perquè no era costum de l'època. En canvi, sabem que això era i és normal en el català.

A més a més, no es tracta d'uns pocs casos, potser explicables per una omissió del tipògraf (en definitiva és una sola lletra), sinó que es dona sovint. Exemples:

¿Quien barrenó los navíos y dejó en seco y aislados los valerosos españoles guiados por el cortesísimo Cortés? (hauria

de dir a los valerosos).

Abre los ojos, deseada patria, y mira que vuelve a ti Sancho Panza tu hijo [...]. Abre los ojos y recibe también tu don Don Quijote (a tu don Quijote).

[Las coplas del Marqués], que entretienen y hacen llorar los niños y a las mujeres (Part II, cap. 38); (a los niños).

Créame vuesa merced [...] que ésta que llaman necesidad adonde quiere se usa y por todo se entiende y a todos alcanza, y aun hasta los encantados no perdona (Part I, cap. 22); (a los encantados).

L'omissió de la "a" esdevé més greu quan, fins i tot, canvia el sentit de la frase:

Que me acompañasen dos turcos de nación, que fueron los que mataron vuestros soldados (a vuestros soldados, sembla que els morts siguin els turcs, quan en realitat ho són els soldats!). A peu de plana els ditors es veuen obligats a aclarir-ho.

2) Apareixen junts dos verbs que necessiten en castellà una preposició diferent i, per tant, sols un dels dos verbs rep la preposició adequada i l'altra no.

Es tracta del "doble regent i un únic regit" segons la terminologia de Gutiérrez Cuadrado.

Tots els estudiosos afirmen que això és molt i molt freqüent a tota l'obra de Cervantes i a la d'alguns autors del Segle d'Or. Aquesta errada pot fer-nos pensar en la influència de més d'una llengua. Sovint passa que en llengües diferents, fins i tot romàniques, determinats verbs requereixin preposicions diferents. En aquests casos pot ser comprensible posar junts dos verbs que en una llengua requereixen la mateixa preposició i en una altra dues de diferents.

Hem trobat alguns casos en els quals els verbs en català porten la mateixa preposició (o no en porten cap) i, per tant, desapareix el problema.

Maritornes [...], sin entender ni atender a las razones que le decía [...], procuraba [...] desasirse (Part I, cap. 16); (la preposició "a" necessària per "atender" no es correspon a "entender", que no necessita preposició).

En català quedaria: Maritornes [...], sense entendre ni atendre les raons que li deia [...], procurava...

La frase catalana manté els mateixos trets cervantins: el ritme intern i les consonàncies amb les quals tant li agrada jugar a Cervantes.

Pero dice que no ha hallado ni sabe quien la tiene (hallado necesita la preposición "a", "sabe" no la necesita; aquest darrer verb guanya i "hallado" es queda orfe de preposició). En català cap dels dos necessita preposició: diu que no ha trobat ni sap qui la té.

Cal admetre que aquest fenomen és molt freqüent i que nosaltres sols en donem dos exemples. En d'altres casos no ens ha estat possible trobar el verb català que hauria necessitat la mateixa preposició. Però això pot ser atribuït tant a una incorrecció de l'argument com a la nostra manca d'enginy.

3) Utilització freqüent del verb "preguntar" en el sentit de "pedir", "rogar"

Cervantes utilitza amb una certa freqüència el verb "preguntar" en el sentit de "pedir" o "rogar", i Rosenblat creu que és una utilització incorrecta d'aquest verb. En canvi, en català el verb "demanar" vol dir les tres coses sense que la utilització resulti forçada.

No se le pregunta otra cosa ninguna sino ofrecelle por esta noche nuestra compañía (Part I, cap. 37); (hauria de dir "no se le pide otra cosa").

Le preguntó Sansón les dijese nuevas, así de don Quijote como de Sancho Panza (Part II, cap. 50); ("le pidió Sansón").

En alguns casos la utilització del verb "preguntar" dona lloc a frases molt dissonants com: [el suspiro de don Quijote]... de nuevo obligó a que el labrador le preguntase le dijese qué mal sentía (obligà que el llaurador li demanés que li digués quin mal tenia); (Part I, cap. 5).

En castellà no és correcta l'expressió "A le pregunta a B que le diga cómo se encuentra". El correcte és: "A le pide a B

que le diga cómo se encuentra”, o “A le pregunta a B cómo se encuentra”. En català: “A li demana a B que li digui com es troba” és perfectament correcte, però traduir el verb demanar com a preguntar no és l’opció escaient.

4) Transcripció d’un “ha de” per “debe de” quan el correcte hauria estat “tiene que”

Comenta Rosenblat que Cervantes amb freqüència utilitza el verb “debe”, que expressa incertesa, en un context de certesa absoluta, sovint després d’haver dit “sin duda”. Se m’acut que en tots els casos “tiene que” seria millor expressió. En català els dos mots poden ser “ha de” i equivocadament s’ha transcrit com “debe de” el que hauria de ser “tiene que”.

Y al cabo se vino a llamar don Quijote; de donde como queda dicho, tomaron ocasión los autores desta tan verdadera historia que, sin duda, se debía de llamar Quijada y no Quesada, como otros quisieron creer (Part I, cap. 1).
Efectivament: després de sin duda (que expressa total certesa), quedaria millor: “Se tenia que llamar Quijada”. Un referent català, “s’havia de dir Quijada”, permetria les dues transcripcions (essent, però, “tenía que” la indicada en un context de certesa).

Aquí debe de estar sin duda (Part I, cap. 44). L’adequat seria “tiene que estar” (Aquí ha d’estar sens dubte).

Y llámale, que sin duda se debe de estar en la calle (Part I, cap. 34). L’adequat seria “tiene que estar en la calle” (sens dubte ha d’estar al carrer).

La causa dese dolor debe de ser, sin duda... (Part 2, cap. 28); (ha de ser sens dubte).

Els exemples són molt nombrosos (desenes de casos). El mateix Rosenblat afirma que el sin duda i debería es troben en una sèrie molt gran de passatges.

Rodríguez Marín era de l’opinió que “los cánones que establecen la incompatibilidad entre el debe de y el sin duda eran posteriores a Cervantes”. Rosenblat argumenta, de manera no gaire convincent, que de vegades Cervantes feia servir el sin duda sense la intenció de total certesa. Però a diferència del que fa en altres argumentacions més sòlides, aquí no esmenta cap autor castellà de l’època que en faci aquest ús.

5) Mala utilització del present de subjuntiu del verb “ir”

Gutiérrez Cuadrado (2005) ens informa que a tot el Quixot es conserven les formes etimològiques del subjuntiu del verb anar a “vamos” y “vais”, enlloc de “vayamos” i “vayais”. És a dir, a la primera i segona persona del plural del present de subjuntiu. Efectivament, les paraules “vayamos” i “vayais” no apareixen cap cop en tota l’obra i, en canvi, “vamos” apareix 44 vegades i “vais” 20. No en dóna una raó explícita, però pel context on ho esmenta es desprèn que és una qüestió fonètica relacionada amb el so de la “g” i de la “y”. Però això hauria d’excloure també “vayan”, tercera persona del plural del present de subjuntiu, que surt 7 vegades a l’obra, i “vaya” i “vayas” primera i tercera persona del singular i segona del singular del present de subjuntiu respectivament, que apareixen 42 vegades la primera i 7 la segona.

Recordem que en català el present de subjuntiu del verb anar és: vagi, vagis, vagi, pel singular; i anem, aneu, vagin pel plural. És a dir, la primera i la segona persona del plural de present de subjuntiu coincideixen (són la mateixa paraula) amb la primera i segona persona del plural del present d’indicatiu. Un transcriptor poc acurat, o algú molt familiaritzat amb el català, podria, a partir d’un “anem” o “aneu” en una oració en subjuntiu, usar incorrectament un “vamos” o “vais”, convertint-la en una oració en indicatiu. Alguns exemples:

Por aquí cerca debe de estar alguna fuente o arroyo que estas yerbas humedece, y así, será bien que vamos un poco más adelante (Part I, cap. 20) (cal entendre “vayamos”: Rico ens ho fa saber a peu de plana).

-Aderézame esas medidas! –dijo entonces Carrasco–. Agora bien, vamos a ver al portador de este pliego, que dél nos informaremos (Part II, cap. 50, p. 1040, lin. 28); (hauria de dir “vayamos”).

Luego os pongais en camino, y vais a la ciudad del Toboso, y allí os presentéis ante la señora (Part I, cap. 22, p. 246, lin. 14); (hauria de dir “vayais”).

-A Dios vais –dijo Anselmo.

-Con Él quedéis –respondió el ciudadano, y fuese (Part I, cap. 35, p. 422, lin. 1); (Hauria de dir “vayais”). A peu de plana Rico diu ‘vais’=‘vayais’.

El llibre de Keniston no esmenta aquesta anomalia amb el subjuntiu del verb “ir”, ni en el subjuntiu de cap altre verb. Però, en canvi, a les obres de l'època que he mirat no he trobat ni una sola vegada el “vayamos” o el “vayais”, cosa que pot fer pensar que, per alguna raó, aquest verb presentava realment aquesta irregularitat als segles XVI i XVII.

Per acabar-ho de complicar, Flores, a la seva reputadíssima edició, ha optat per posar el verb en subjuntiu (“vayamos” y “vayais”), malgrat que no apareguin a les edicions conegudes del segle XVII i XVIII, cosa que ens fa pensar que ell ho considera un error.

Al requadre apareixen en vermell les dues persones del subjuntiu del verb ir/anar que no apareixen mai a l'obra de Cervantes i s'observa que la causa pot ser que en català coincideixen amb les de l'indicatiu.

6) Errors en el present de subjuntiu d'altres verbs

De manera molt menys sistemàtica, però en suficient nombre com per tenir-ho en compte, s'observen errades en l'ús de la primera i la segona persona del plural del present de subjuntiu en altres verbs. Substituïdes per la corresponent forma de l'indicatiu, potser com a conseqüència de la igualtat entre les dues formes en el català.

Don Ginesillo de Paropillo, o como os llamáis, (Part I, cap. 22, p. 247, lin. 7) (hauria de dir como os llameis); (com us digueu).

Y pues comenzamos con La Diana de Montemayor (Part I, cap. 6, p. 84, lin. 15); (al text del Quixot s'han donat arguments que fan que començar per aquest llibre sigui l'elecció correcta i, per tant, hi cal un “comencemos”).

Porque no se pase el día que traéis determinado (Part II, cap. 64, p. 1158, lin. 28). Aquesta frase és un garbuix. Per tal que “porqué” sigui equivalent a “para que”, “traéis” hauria de ser subjuntiu (mireu l'epígraf corresponent més avall), que no ho és. En canvi, si el “traéis” és correcte hauria d'anar precedit de “para que”.

L'error també es pot donar en sentit contrari: que aparegui un verb en subjuntiu quan hauria de ser en indicatiu:

Señor Ambrosio, ya que deis el cuerpo de vuestro amigo a la tierra no queráis dar sus escritos al olvido... (Part I, cap. 13, p. 145, lin. 9-10); (hauria de dir “dais”); (ja que doneu el cos...).

7) Transcripció incorrecta de “tan” per “tanto” quan hauria de ser “tan”

Aquest error explica una frase del Quixot que als segles XIX i XX ha estat molt debatuda entre els entesos.

Esperaba con grande ansia llegara la noche [...] y aunque el tiempo se estaba quedo, sin moverse de un lugar, todavía se llegó el por él tanto deseado, donde le dieron de cenar.... (Part II, cap. 49). A l'aparell crític de l'edició de Rico podem llegir, però, que a les edicions de Madrid del 1605 i 1608, etc., la frase diu: se llegó por el tanto deseado. Tots els editors observen que aquest “tanto” no és correcte ni al segle XVII ni al XXI, i fan les mil i una per donar-li sentit a la frase sense tocar el tanto. Vicente Gaos, a la seva edició del Quixot del 1987 ens diu textualment que “sigue ofreciendo dificultad el tanto (por tan)”. Rico adopta la solució proposada per Madariaga, del tot assenyada perquè la frase tingui sentit en castellà mantenint la paraula “tanto”. Però han d'afegir de motu propi el pronom “él” i canviar l'article “el” de lloc.

En català la frase no presenta cap problema: [el temps] arribà pel tan desitjat [lloc], on li donaren de sopar (2).

8) Transcripció de “quan” per “cuanto” en lloc de “cuando”

Te hago saber que no sólo me trae por estas partes el deseo de hallar al Loco, cuanto el que tengo que hacer en ellas una hazaña con que he de ganar perpetuo nombre y fama. (Part I, cap. 25). Rodríguez Marín i Rosenblat assenyalen que el “cuanto” requeria “no tanto” enlloc del “no sólo” que apareix al principi. La frase en català amb un quan és (gairebé) impecable: “No sols em porta per aquests llocs el desig de parlar amb el Sonat, quan he de fer en ells proeses...” (bé, cal eliminar “el que”, però potser han estat incloses, atès que un “cuanto” sol no té absolutament cap sentit).

L'única raó que se'ls acut és que potser es tracta d'un error de la manera de parlar popular, però no és una explicació massa plausible, ja que aquests errors Cervantes els concentra en les paraules de Sancho i de la gent del poble i aquestes les diu don Quixot (3).

9) Proliferació d'“y”, sobretot abans de verbs en gerundi o en frases en gerundi

Rosenblat assenyala, com altres estudiosos, que és molt evident la proliferació de la conjunció “y” en totes les obres de Cervantes. Ho atribueix, de manera convincent, a la voluntat de fer servir també el llenguatge més planer i col·loquial

(és innegable que en molts moments produeix aquest efecte). De totes maneres, s'estranya que molt sovint aquestes "y" apareixen en frases de gerundi o immediatament abans del gerundi (hem comprovat que això passà centenars –de fet milers– de vegades).

Cal tenir em compte, a més, que aquesta profusió de "y" seguida de gerundi podria tractar-se d'una traducció de "tot i + gerundi". Aquesta possibilitat solucionaria un nombre significant d'enigmes del llenguatge de Cervantes.

La traducció poc acurada d'un "tot i + gerundi", pot ser perfectament l'explicació d'una sèrie d'errors que a Rosenblat li semblen inexplicables, i que, per tant, considera d'origen tipogràfic, i els posa al sac dels irresolubles. Rico és de la mateixa opinió.

Aquest error, i d'altres de semblants, van fer vessar literalment rius de tinta als estudiosos cervantins del segle XIX i principis del XX, i no han estat encara aclarits.

Con esto que pensó Sancho Panza quedó sosegado su espíritu, y tuvo por bien acabado su negocio, y deteniéndose allí hasta la tarde, para dar lugar a que Don Quijote pensase que le había tenido para ir y volver del Toboso; y sucedióle todo tan bien... (Part II, cap. 10). Així com està, la frase és incorrecta. Rodríguez Marín suprimeix la "y" de "y deteniéndose". Rosenblat hi està d'acord perquè li sembla una errata. Rico, com no podia ser d'altra manera, és totalment respectuós amb el text, tot i mantenint la frase de Cervantes, i ens diu en nota a peu de plana: "y deteniéndose debe entenderse como deteniéndose, como si faltara la y". A l'aparell crític ens fa saber que a l'edició de la Real Academia Española del 1740, Joaquín Ibarra optà per y detúvose, i que Schevill y Bonilla (1928-1941) posen la y entre parèntesi. La nota explicativa acaba amb un molt honest "nosotros no sabemos decidimos".

En català podria haver dit "tot i aturant-se" i la frase seria perfecta: "Quedà assossegat el seu esperit, i va tenir per ben acabat el seu negoci, tot i aturant-se allà fins a la nit...; i s'esdevingué tot tan bé".

La mateixa solució es pot aplicar a un fragment similar, al qual els especialistes tampoc no han trobat solució:

Y levantándose abrazó al licenciado, y quedaron más amigos que de antes, y no queriendo esperar al escribano que había ido por la espada, por parecerles que tardaría mucho, y así, determinaron seguir... (Part II, cap. 19, p. 789, lin. 57). En nota a peu de plana en Rico ens torna a dir: "Para el sentido, omítase la y".

En català podria haver dit: "I aixecant-se abraçà el llicenciat, i quedaren més amics que abans, tot i no volent esperar l'escrivà que havia anat a cercar l'espasa [...], i així, determinaren seguir...".

Més casos ens aporta Rosenblat, que són al sac de les incorreccions sense solució, però que es poden solucionar de manera semblant.

Lo cual había visto Sancho, y pareciéndole que aquella desenvoltura más era de dama cortesana que de reina de tan gran reino, y no pudo ni quiso responder palabra a Sancho. (Part I, cap. 46). És incorrecte, però així apareix a totes les edicions del XVII, Madrid 1605, etc. En aquest cas, Rico opta per "y parecióle", seguint el criteri d'Ibarra a l'edició de la Real Academia del 1740 i de moltes edicions posteriors, tot i al·legant a l'aparell crític que y parecióle podria ser una trivialització per part de Cervantes de y parecióle, semblant a la que es produeix en altres llocs de l'obra amb altres verbs.

En català podria haver dit: "Tot i semblant-li que aquella desimboltura més era de dama cortesana que de reina de tan gran regne, i no pogué ni volgué respondre paraula a Sancho".

I encara: Y mandando [Roque] a sus escuderos que volviesen a Sancho todo cuanto le habían quitado del rucio, mandándoles asimismo que se retirasen a la parte donde aquella noche habían estado alojados, y luego se partió con Claudia a toda prisa (Part II, cap. 60). És incorrecte, però així apareix a totes les edicions del XVII, Madrid 1605, etc. En aquest cas, Rico opta per "mandoles asimesmo", seguint el criteri d'Ibarra a l'edició de la Real Academia del 1740 i de moltes edicions posteriors, tot i al·legant a l'aparell crític que mandándoles apareix en un canvi de línia i que és freqüent que els editors fessin errors en aquest punt.

En català podria haver dit: «Tot i manant als seus [...], tot i manant-los així mateix que se n'anessin [...], i llavors marxà amb Clàudia a tota pressa». Amb la gràcia addicional que ara el "tota pressa" lliga amb els "tot" utilitzats en els gerundis, amb un efecte final ben "cervantí".

Per Rosemblat sabem que Weigert (1907) troba casos anàlegs al Persiles, que no incloem per evitar estendre'ns

massa en aquest punt, però que hem comprovat que es poden solucionar d'aquesta mateixa manera.

Observem que Rico, allà on diu a l'edició del 2005 en nota a peu de plana "para el sentido omítase la y", a l'edició del 1998 diu que potser cal interpretar aquesta "y" no com una mera conjunció, sinó que podria tenir una funció "adverbial" volent dir "y así". Per la manera com ho diu, es veu que això és una hipòtesi que llença, i que no deu passar amb cap altre autor castellà de l'època. De fet, a l'edició del 2005 el comentari ja no hi apareix.

Comptat i debatut, en Rico podria anar en la bona direcció. Hem observat (apareix en un epígraf més endavant) que al Quixot hi ha algunes vegades la paraula "si", quan hauria de dir "así". L'explicació en clau catalana és evident: al segle XV l'adverbi "així" o "açí" apareix també escrit com "si". Recordem a títol d'exemple el famós vers d'Ausiàs March, musicat per en Raimon: "Si com lo taur se'n va fuit pel desert". En aquest cas, el "si" podria ser erròniament interpretat com una afirmació que acompanya o reforça la conjunció i haver estat traduïda simplement com "y" (4).

10) Aparició freqüent de la forma "en + gerundi"

Gutiérrez Cuadrado esmenta la freqüència en què apareix la construcció "en + gerundi", amb valor temporal, equivalent en castellà a "en cuanto +". No diu que sigui una construcció habitual al castellà dels segles XVI. Alguns exemples:

En acabando la duquesa de leer la carta, dijo a Sancho... (Part II, cap. 36, p. 932).

Que en acabando de decirme esto se le llenaron los ojos de lágrimas (Part I, cap. 27, p. 307, lin. 29).

En acabando de comer daré la vuelta y satisfaré a vuestra merced (Part II, cap. 3, p. 655, lin. 20).

Y haciendo mi gusto, estaría contento; y en estando uno contento, no tiene más que desear... (Part I, cap. 50, p. 573, lin. 11).

Y díjole que en hallando a su señor él le haría revalidar la manda... (Part I, cap. 26, p. 296, lin. 2).

En català aquesta forma té precisament aquest significat. Sense anar més lluny: "Que tremoli l'enemic en veient la nostra ensenya".

11) Doble determinació del sintagma nominal

Consisteix en l'aparició d'un article determinat (o indeterminat) davant d'un substantiu amb possessiu. Per exemple "un mi amigo". Això es donava en el castellà medieval i, fins fa poc, en zones dialectals de Lleó. Però ha estat sempre utilitzat en català: des de l'edat mitjana fins a l'actualitat. Per què cal donar preponderància a uns costums de dos o tres segles abans, en lloc de la influència d'una llengua que es parlava en territoris on Cervantes va viure molts anys?

Una rodela que pidió prestada a un su amigo (un amic seu); (Part I, cap. 7, p. 92, lin. 6).

Este muchacho que estoy castigando es un mi criado (un meu criat); (Part I, cap. 4, p. 1128, lin. 32).

Al mirar metía el un ojo en el otro un poco (l'un ull en l'altre); (Part I, cap. 22, p. 241, lin. 14).

Apartóse Roque a una parte y escribió a un su amigo a Barcelona (Part II, cap. 60, p. 1128, lin. 32).

Aquesta frase, a més, inclou dos punts interessants més. "Apartóse Roque a una parte" és una de les enjogassades expressions consonants que li agraden tant a Cervantes, però "a una parte" en castellà es molt forçat. La preposició "a" també grinyola. Molt més natural i bonic (i gramaticalment correcte) queda en català "S'apartà en Roc a part i escriví a un seu amic a Barcelona" (on es mantenen les consonàncies entre els dos "a part" i les dues "a" i, sense errors gramaticals, queda molt més natural). Per a l'ús de la preposició "a", podeu veure l'epígraf següent.

Y un su escudero que Sancho Panza tiene por nombre (un seu); (Part II, cap. 62, p. 1139, lin. 17).

El mi buen compatriote Don Quijote de la Mancha (el meu bon); (Part I, cap. 29, p. 341, lin. 5). Compatriote és pronunciació valenciana de compatriota? De fet, observo que a les edicions de Rico ja apareix compatriota.

Per no ser reiteratius no posem més exemples, però n'hi ha centenars de casos al llarg de l'obra.

Un exemple darrer i entranyable: a l'edició de Rico, el títol del capítol 26 (Part I, cap. 26) és: Donde se prosiguen las

finezas que de enamorado hizo don Quijote en Sierra Morena. Però a l'aparell crític llegim que a l'edició princeps diu: finezas que de enamorado hizo el nuestro don Quijote. Doncs això: el nostre (i de tots els lectors de tots els mons, per descomptat). Cal dir, però, que a l'edició de Rico s'argumenta de forma convincent que unes línies més avall, ja al text, se'l torna a anomenar simplement don Quijote, i que els títols es van posar amb posterioritat als textos i potser amb pressa i poca cura.

Segons Gutiérrez, la doble determinació del sintagma nominal es mantenia al segle d'or amb un valor arcaïtzant. Efectivament: pot resultar molt escaient per parodiar els antics llibres de cavalleries. De totes maneres, aquesta doble determinació és freqüentíssima en tot el Quixot, tant en contextos on es fa referència al món cavalleresc com en altres de més neutres. A més, Cervantes utilitza la doble determinació, a totes les seves obres, a La Galatea, quan encara li faltaven vint anys per escriure el Quixot, i, per tant, no podia tenir en ment la voluntat arcaïtzant d'aquesta novel·la; o al Persiles, una obra contemporània de la segona part del Quixot, però que pretén ser la seva antítesi: una novel·la seriosa i moderna, i que, per tant, s'hauria d'allunyar de voluntats arcaïtzants.

Per acabar-ho de complicar tot, l'estudi de referència sobre la llengua castellana del segle XV —el de Keniston—, no esmenta aquesta pràctica. Semblantment, Cejador, al seu estudi de la gramàtica del Quixot, obvia el tema. És clar que Cejador era un partidari aferrissat de la puresa del llenguatge de Cervantes, enfrontat amb els estudiosos del XIX que el veien ple d'italianismes. Sense anar més lluny, al pròleg del segon volum de l'obra que està dedicat al vocabulari del Quixot, l'autor repta el lector perquè trobi algun italianisme, i, efectivament, no n'hi apareix cap, però per la simple raó que no els hi ha posat (no apareix cap dels mots que els estudiosos moderns consideren italianismes).

Finalment, utilitzant els cercadors de paraules, hem comprovat com aquesta pràctica era freqüent (amb una freqüència variable) en altres obres del segle XVI: al Lazarillo, al Guzmán de Alfarache, a La Picara Justina, etc.

12) Negacions

Gutiérrez Cuadrado ens diu que és normal que a les oracions completives dependents de verbs o frases que signifiquin temor, dubte, prohibició, negació i similars, aparegui un “no” en situacions en què el castellà actual no ho fa. Diu que succeïa a l'edat mitjana i que passa encara avui amb algunes llengües. No n'esmenta cap, però una d'elles és el català. Exemples:

Viendo Sancho que sacaba tan malas veras [...] con temor de que su amo no pasase delante... En castellà actual i del XVI hauria de dir “con temor que su amo pasase delante”. Així ho reconeix el mateix Gutiérrez Cuadrado. Però en català medieval, del XVI i actual, tenim: “amb por que el seu amo no passés davant”.

Una prova que aquesta forma de negació no era correcta al segle XVI, és que a la reputada edició de Brussel·les del 1607 es van corregir un bon nombre de vegades. Dos exemples:

Fue tanta la cólera y rabia que se encendió en él, que faltó poco para no salirme por las calles dando voces (Part I, cap. 28). En català és perfecte: “Faltà poc perquè no sortís corrent pels carrers...”. Però no en castellà del XVI. L'edició de Brussel·les del 1607 corregeix: Faltó poco para salirme por las calles...

Y tuve por mejor no haber hallado a don Fernando que no hallarle casado (Part I, Cap. 38). En català és correcte: “Vaig tenir per millor no haver trobat don Fernando que no trobar-lo casat”. L'edició de Brussel·les del 1607 corregeix: no haber hallado... que hallarle casado. La qual cosa posa d'evidència que ja al 1607 es considerava incorrecta aquesta doble negació.

13) Mala interpretació del mot català “si” quan vol dir “així” o “ací”

En català el mot “així” també s'ha escrit “si”. Al diccionari de l'Alcover-Moll en trobem exemples: “Sí't faràs tu, si perseueres en crueltat”, al Tirant, cap. 338. “E promès-li que sí faria”, al compendi històric de la Bíblia del 1416, de Mossèn Guillem Serra. També apareix freqüentment a la poesia d'Ausiàs March.

Dígote Sancho que si como tienes buen natural y discreción, pudieras [...] irte por ese mundo predicando lindezas (Part II, Cap. 20). A peu de plana, el professor Rico reconeix que la frase està desfigurada per alguna errata i en proposa alguna interpretació. La frase no té cap problema si el “si” equival a “així”: “Et dic Sancho que així com tens bon natural i discreció [...] podries anar pel món predicant”.

N'hi ha més casos:

Y lo que he pensado es hacer de mi hacienda cuatro partes: las tres os daré a vosotros... (Part I, Cap. 39). En aquest cas la frase no queda del tot malament i apareix al Quixot actual sense comentari. Però l'índex de per on anaven les

coses el trobem en observar que la molt reputada edició de Brussel·les del 1607 diu Y ansi lo que he pensado es hacer de mi hacienda cuatro partes, que millora la frase. És a dir: d'un hipotètic original català: "I si [així] el que he pensat és fer de la meva...", a Madrid s'ha traduït el "i si" simplement per "y" (pensant que el "si" és afirmatiu i que no afegeix significat) i, en canvi, a Brussel·les, on el traductor era molt millor, com tindrem temps de comentar en un altre moment, es va copsar el veritable sentit de la frase i es va traduir "y así".

14) La preposició "a"

Gutiérrez Cuadrado ens diu que sovint la preposició "a" s'usa per marcar el lloc per on s'escau l'acció. Ens diu que "vivía a las tendillas" s'ha d'entendre com "vivía por las tendillas" o "por la zona de las tendillas". Però no sempre és admissible aquesta interpretació.

Tornem a la frase d'En Rocaguinarda: Apartóse Roque a una parte y escribió a un su amigo a Barcelona (Part II, cap. 60, p. 1128, lin. 32).

Aquest amic d'En Roque Guinart, sabrem, pocs capítols després, que viu a Barcelona, a la ciutat, dins les muralles. Es podria objectar que potser Roque no sap exactament on viu (que no és el cas, car ho sap amb tota certesa), o que, essent el Quixot i Sancho gent de fora, no valia la pena que els precisés exactament el lloc on vivia. Però la frase no és pronunciada per cap personatge, sinó que és una afirmació del jo literari de l'obra, i aquest jo literari sap perfectament –ens ho dirà poc més tard– que l'amic viu dins de les muralles de Barcelona, és a dir, en Barcelona, i no pas a Barcelona.

15) "Porqué" amb valor final (equivalent a "para que")

Gutiérrez Cuadrado ens diu que en subjuntiu "porque" freqüentment té valor no causal sinó final (afirmant implícitament que era freqüent al segle XVI). En alguns casos apareix també en frases en indicatiu, la qual cosa indica la confusió entre "para" i "por" derivada de la igualtat fonètica en català entre "per" i "per a". Abans n'hem esmentat un cas. N'hi ha més.

16) Ús de "El hombre" amb el significat de "hom"

En castellà es pot fer servir "el hombre" parlant d'un home en concret al qual s'acaba de fer referència, o bé en una afirmació molt general, de tipus gairebé filosòfic "el hombre lucha por encontrar un sentido a su vida". Però no admet una utilització intermèdia del tipus "el hombre cree que es mejor el vino blanco que el tinto para acompañar el pescado". En el català escrit (i en cert desús actualment, però molt freqüent en el passat) per aquest valor intermediari es pot usar la paraula "hom": "hom creu que el vi blanc és millor que el negre per acompanyar el peix".

Un exemple:

Que todo es burla, sino estudiar y más estudiar, y tener favor y ventura; y cuando menos se piensa el hombre, se halla con una vara en la mano o con una mitra en la cabeza (Part II, cap. 66, p. 1171, lin. 11).

L'expressió sembla forçada. En castellà seria millor "cuando menos lo piensa uno, se halla con...". En canvi, en català seria perfecte: "I quan menys hom s'ho pensa, es troba amb...".

Es pot dir que és opinable, i que cal atribuir-ho al castellà de l'època, però la prova que en castellà no s'usa aquesta expressió la trobem en el següent exemple:

Al culpado que cayere debajo de tu jurisdicción considere el hombre miserable, sujeto a las condiciones de la depravada naturaleza nuestra...

La frase presenta la mateixa incorrecció. De fet, per veure-ho bé cal llegir uns quants dels paràgrafs anteriors, i adonar-se que aquest "hombre" apareix del no-res.

Però més enllà de la nostra opinió, el que ens fa estar segurs de la seva incorrecció és que les edicions més prestigioses, des del segle XVIII fins a l'actualitat, la corregeixen per incorrecta, començant per l'edició de la Real Academia Española del 1780, dirigida per Joaquín Ibarra, i acabant per les dues darreres d'en Rico. La frase és substituïda per

Al culpado que cayere debajo de tu jurisdicción considérale hombre miserable, sujeto a las condiciones de la depravada naturaleza nuestra...

La frase inicial sembla una traducció literal de la frase catalana (perfectament correcta):

“Al culpats que caigui sota la teva jurisdicció considera'l hom miserable, subjecte a les condicions de la depravada naturalesa nostra...”.

El sentit final de la frase és el mateix, tot i que a la versió inicial l'hom/hombre fa referència a qui fa la consideració, i en la final fa referència al considerat.

Encara un exemple més:

-Señor, encomiendo al diablo hombre, ni gigante ni caballero de cuantos vuestra merced dice parece por todo esto. (Part I, cap. 28, p. 193, lin. 11)

La frase és molt estranya, i el professor Rico, a peu de plana, ha de fer un aclariment: “Encomiendo al diablo: ‘que el diablo se lleve’, perquè no ve a ninguno de cuantos enumera don Quijote”. Però els que no veu són els gegants i els cavallers, no els homes, car, en aquest cas, hi hauria d’haver la paraula “ni” davant de “hombre”. Més aviat sembla una traducció literal de “-Senyor, encomano hom al diable, ni gegant ni cavaller...”.

17) Vocabulari

Al lector català actual del Quixot sovint el sobta l'aparició de paraules que semblen tretes directament del català. Molt sovint la raó és que al segle XVI s'utilitzaven en castellà paraules més properes al català, de les que es fan servir avui. En alguns casos, l'arcaisme és molt poc freqüent i es fa difícil d'acceptar. Però la paraula “vegada” apareix al Diccionari de la RA. Sembla que a Salamanca, en algun moment, es va usar “vegada” amb el significat de “vez”.

El seguidor de la fugitiva ninfa faga dos vegadas la visita (Part I, cap. 49, p. 561, lin. 10).

Però, tot i així, es mantenen casos grotescos, on sembla segur que Cervantes tenia en ment la paraula catalana. Només dos exemples:

Que aquellos señores no le dieron esa vara para que maltratase a los pobretes que aquí vamos, sino para que nos guiase... (Part I, cap. 22, p. 244, lin. 2).

Se acabara el cuento, y no gemidicos y lloramicos, y darle (Part II, cap. 49, p. 1034, lin. 2).

Lloramicos no surt al Diccionari de la RA. No és en absolut una paraula castellana ni d'ara ni del XVI ni de l'edat mitjana. A peu de plana, Rico aclareix que s'ha d'interpretar com a “gemidos y lloriqueos”. Tal vegada, algú ens diria que reclamar-ne la influència del català seria fer “el ploramiques”.

Consideracions finals

L'objecte d'aquest article és fer evident que el català pot ser una eina per explicar algunes de les incorreccions de la llengua de Cervantes. Hem cercat una explicació per alguns errors i peculiaritats que consideren inexplicables fins i tot aquells autors que han trobat explicacions satisfactòries a coses que als segles XVIII i XIX es consideraven errors. Per tant, ens hem centrat en aquelles incorreccions que ja han passat per multitud de sedassos i que els mateixos experts actuals en la llengua castellana de final del segle XVI consideren com a tals.

La hipòtesi del català com a explicació dels errors lingüístics de Cervantes no ha estat mai tinguda en compte en els estudis filològics oficials. Però no hi ha raons per excloure d'entrada aquesta possibilitat. Ben al contrari, la biografia del “comunament anomenat Miguel de Cervantes” va transcórrer molts anys en territoris on es parlava i s'escribia el català. Tenien el català com a llengua materna alguns dels seus millors amics, de Joan de Timoneda a Onofre Eixarch, de Cristòfor de Virués a Guillem de Castre.

Evidentment, aquest estudi, per si sol, no demostra res; però es proposa fer evident que el català pot ser una via molt fèrtil per explicar les peculiaritats lingüístiques de Cervantes. Perquè, el que sí que és segur, a diferència del que se'n ha volgut fer pensar, és que la llengua catalana encara existia als segles XVI i XVII.

Pep Comajuncosa

Notes:

(1) No deixa de sorprendre l'interès inicial de valencians, portuguesos, flamencs i catalans, pel Quixot. A més, Sansón Carrasco, a la segona part del Quixot, esmenta una edició a Barcelona, per tant, prèvia a 1616, i una a Anvers. Mai no

s'han trobat, però no deixa d'estranyar que Cervantes no sabés on s'imprimia el seu llibre. Curiosament, no s'hi esmenta l'edició de Madrid.

(2) tanto i tan apareixen 419 i 1220 vegades respectivament. No he tingut temps encara de fer-ne una anàlisi addicional.

(3) cuando surt 769 vegades al Quixot; cuanto, 247. He pogut analitzar aproximadament el 50% dels casos i, de moment, no presenten cap altra irregularitat.

(4) L'Àlex Sendra m'ha fet observar que l'explicació per a aquesta "y" també pot ser una mala interpretació del pronom neutre català "hi", que als segles XV i XVI de vegades s'escrivia "i". Té tota la raó i en molts casos és la millor explicació.

(5) Jusepe Ferrer s'encarregà de l'edició del Quixot de València del 1605.

Bibliografia

Alatorre, Antonio: Los 1001 años de la lengua española; Fondo de Cultura Económica, Mèxic, D.F., 2003.

Canavaggio, Jean: Cervantes; Espasa-Calpe, 2003.

Cejador y Fauca, J.: La Lengua de Cervantes. Gramática y Diccionario de la lengua castellana en "el Ingenioso Hidalgo don Quijote de la Mancha"; Ratés, Madrid 1905-1906.

Cervantes, Miguel de: Don Quijote de la Mancha; edició dirigida per Francisco Rodríguez Marín, Ediciones Atlas, 1947-1949.

Cervantes, Miguel de: Don Quijote de la Mancha; edició dirigida per Francisco Rico, Instituto Cervantes-Crítica, 1998.

Cervantes, Miguel de: Don Quijote de la Mancha; edició dirigida per Francisco Rico, Galaxia-Gutenberg, 2005.

Dupont, Pierre: La Langue du Siècle d'Or; París, 1990.

Flores, R.M.: And Old-Spelling Control Edition Based on the First Editions of Part I and II; University of Columbia Press, 1988.

Keniston, Hayward: The Syntax of Castilian Prose. The Sixteenth Century; The University of Chicago Press, 1937.

Menéndez Pidal, Ramón: De Cervantes y Lope de Vega; Espasa-Calpe, 1948.

Menéndez Pidal, Ramón: "La lengua castellana del siglo XVII" a Historia de la Cultura Española: el siglo del Quijote (1580-1680); Espasa, 1996

Rosenblat, Ángel: La lengua del Quijote; Gredos, Madrid, 1971